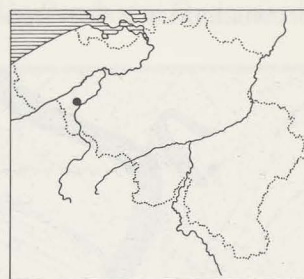


D. CALLEBAUT, P. VAN DER PLAETSEN & W. DECOCK

De Borch van Oudenaarde



Over de ontstaansgeschiedenis van Oudenaarde is reeds heel wat polemische inkt gevloeid. M. Hoebeke stelde een *status questionis* op en bracht hierbij volgende elementen als aanvaard naar voor :

- 1 De versterking van de heren van Oudenaarde heeft in de stadsgroei een determinerende rol gespeeld ;
- 2 Het teloorgaan van de Enaamse *portus* rond 1050 bood Oudenaarde de kans om de handelsfunctie van de Ottoonse concurrent over te nemen ;
- 3 Vlak tegenover Oudenaarde stichtten de heren van Oudenaarde langs de rechteroever van de Schelde een *ville neuve*, Pamele¹.

Waar evenwel een nevel van twijfel blijft overhangen, is het burchtsite zelf. Twee vragen staan hierbij centraal. Lag de oudste sterkte op dezelfde plaats als waar later, tot in de XVIIIde eeuw, de burcht van de heren van Oudenaarde-Pamele stond? Vermits die latere versterking omgeven wordt door twee Scheldearmen, rijst meteen een ander probleem : welke van de twee armen vertegenwoordigt de oorspronkelijke, historische loop van de Schelde? Die laatste vraag stijgt boven het lokale belang uit, vermits de Schelde niet alleen het Franse en Duitse Rijk van elkaar scheidde, maar eveneens de veel oudere grens vormde tussen de bisdommen Doornik en Kamerijk. In het korte bestek van dit artikel is het niet mogelijk de castellologische problematiek van Oudenaarde in al zijn aspecten diepgaand te benaderen. Enkel zullen we pogen vanuit een archeologische en historisch-topografische hoek, op beknopte wijze een antwoord op bovengenoemde vragen te geven.

In tegenstelling tot de omliggende bewoningskernen die zich langs de valleirand vestigden, is Oudenaarde ten volle in de Scheldevallei gesitueerd (fig. 1). In dit open, alluviaal gebied met een gemiddelde breedte van 1500 m, kent de Schelde een zeer kronkelend verloop. Vooral op de plaats waar Oudenaarde tot stad uitgroeide, wordt de loop in verschillende armen opgesplitst. De meeste zijn thans gedempt en er rest alleen de gekanaliseerde Schelde. Toch is het vroegere beeld via historisch kaartenmateriaal in het stratennet nog her-

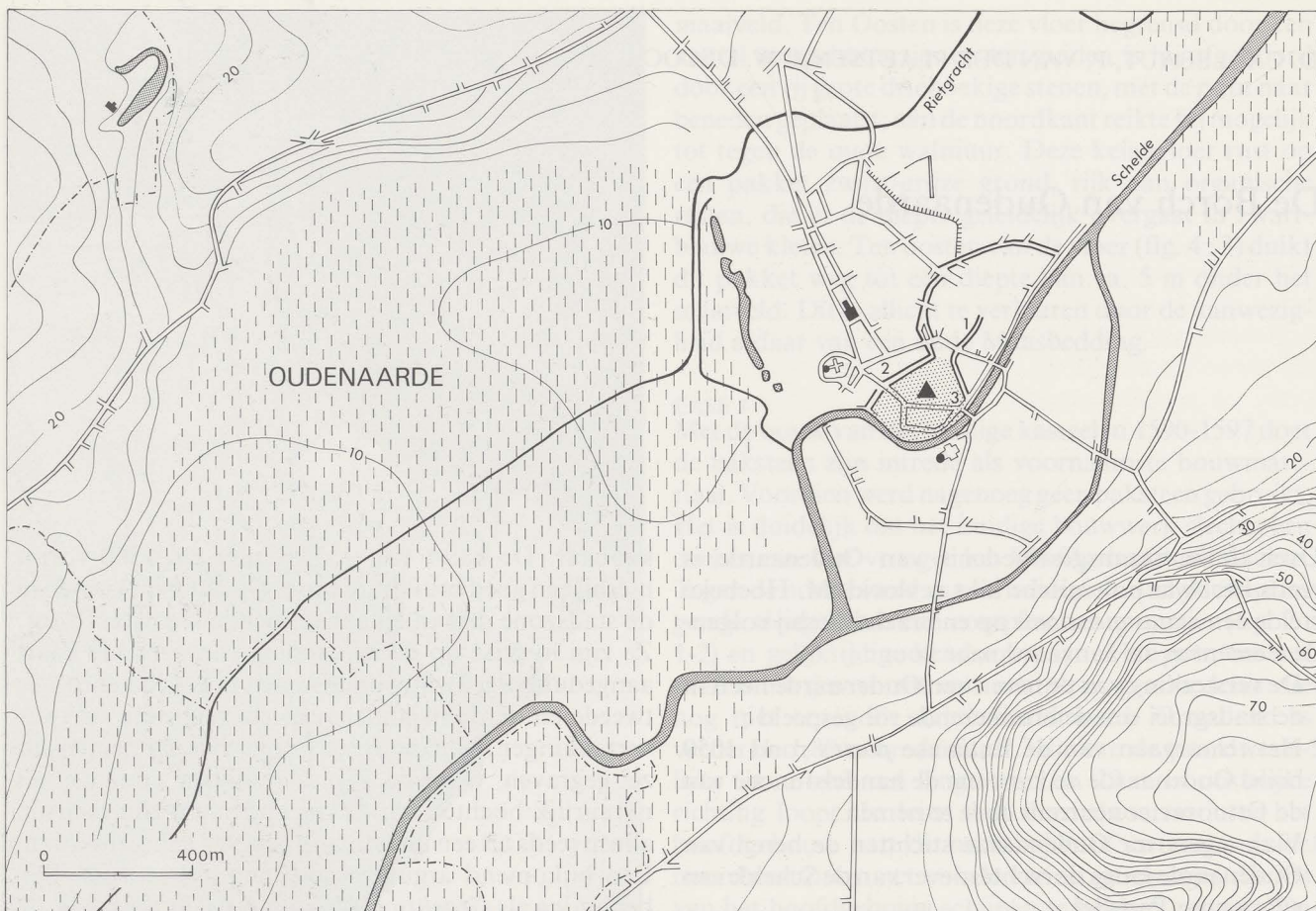
kenbaar. De kaart van J. Deventer ca. 1560 vormt hierbij een goed bruikbare bron. Op dat plan komen in de stadszone drie in elkaar grijpende meanders voor. Ze zijn in grisé op de natekening van gemelde kaart aangeduid (fig. 2). Stroomafwaarts bekeken kennen de tweede en derde meander respectievelijk een en twee vertakkingen. Van die armen mogen we aannemen dat ze gegraven werden. Zij doorsnijden immers het natuurlijk bochten van de meanders en zijn daarom alleen reeds als een kunstmatig gegeven te beschouwen. Een bijkomend argument biedt de toponymie. Een benaming als *Grachtschelde* voor een vertakking op de rechteroever laat over de menselijke ingreep inderdaad weinig twijfel bestaan (fig. 1 : 1 ; 2 : 1).

Wat speciale aandacht verdient is de middenste meander, die door de *Burchtschelde* afgesneden wordt (fig. 1 : 2 ; fig. 2 : 2). Zoals de kaart van J. Deventer aantoon, situeert zich binnen die doorgestoken Scheldebocht het omweld kasteel van de heren van Oudenaarde-Pamele. De ligging van dat site is nog goed te bepalen aan de hand van een verkavelingsplan opgemaakt bij het definitief verdwijnen van de sterkte in 1786 (fig. 3). Het vrijgekomen terrein werd toen opgesplitst in twee perceelsblokken. Beide groepen kavels zijn georiënteerd op de Kasteelstraat, een weg die het burchtsite zowat middendoor snijdt. Op het verkavelingsplan komen niet alleen de nieuw ontworpen percelen voor, maar men heeft er tevens de plattegrond van het kasteel op ingetekend. Vermits het site thans volledig overbouwd is, vormt de kaart een uiteraard waardevolle bron voor de kennis van de burcht.

Alvorens de hoofdkenmerken van de kasteelplattegrond aan te duiden, vooraf volgende opmerking. Op het plan staat een schaal uitgedrukt in roeden. In de kasselrij van Oudenaarde kent de roede twee verschillende lengtes. Als stadsmaat is een roede gelijk aan 5,702 m. Betreft het de kasselrijmaat dan wordt een roede met 5,787 m gelijkgesteld². Bij beide lengtematen komt men voor de afmetingen van de burcht voor onwerkelijke cijfers te staan. Zo zou de kleinste toren in doormeter minstens 26 m groot geweest zijn. Een

1 Hoebeke 1965, 263-278.

2 De Schrijver 1936, 10.



1 Situatiekaart.

verder doorgedreven onderzoek zal hopelijk in deze maatprobenen klaarheid brengen. Voorlopig beperken we ons dan ook tot de beschrijving van de voornaamste elementen, zonder opgave van cijfergegevens.

De XVIIIde-eeuwse optekening laat ons een kasteel zien met licht parallelvormige grondslag. De noordelijke, westelijke en oostelijke hoek zijn versterkt met ronde torens die half binnen en half buiten de muren uitsteken. Ook de flanken zijn net in het midden, waar ze trouwens een buitenwaartse knik vertonen, van ronde, uitspringende torens voorzien. Die vallen wel minder zwaar uit dan de hoektorens. Een weermuur bevindt zich tussen de torens in. Het verkavelingsplan geeft niet de reële breedte van de muur aan. Op de stadsmacquette in 1747 opgemaakt en bewaard in het *Hôtel national des Invalides* te Parijs, is immers duidelijk merkbaar hoe bij de buitenmuur een op stiepen steunende weergang aanleunt, die de torens met elkaar verbindt. Blijkbaar heeft men bij het intekenen van de plattegrond geen rekening gehouden met de voetpunten van de steunberen en is enkel het tracé van de schildmuur opgegeven.

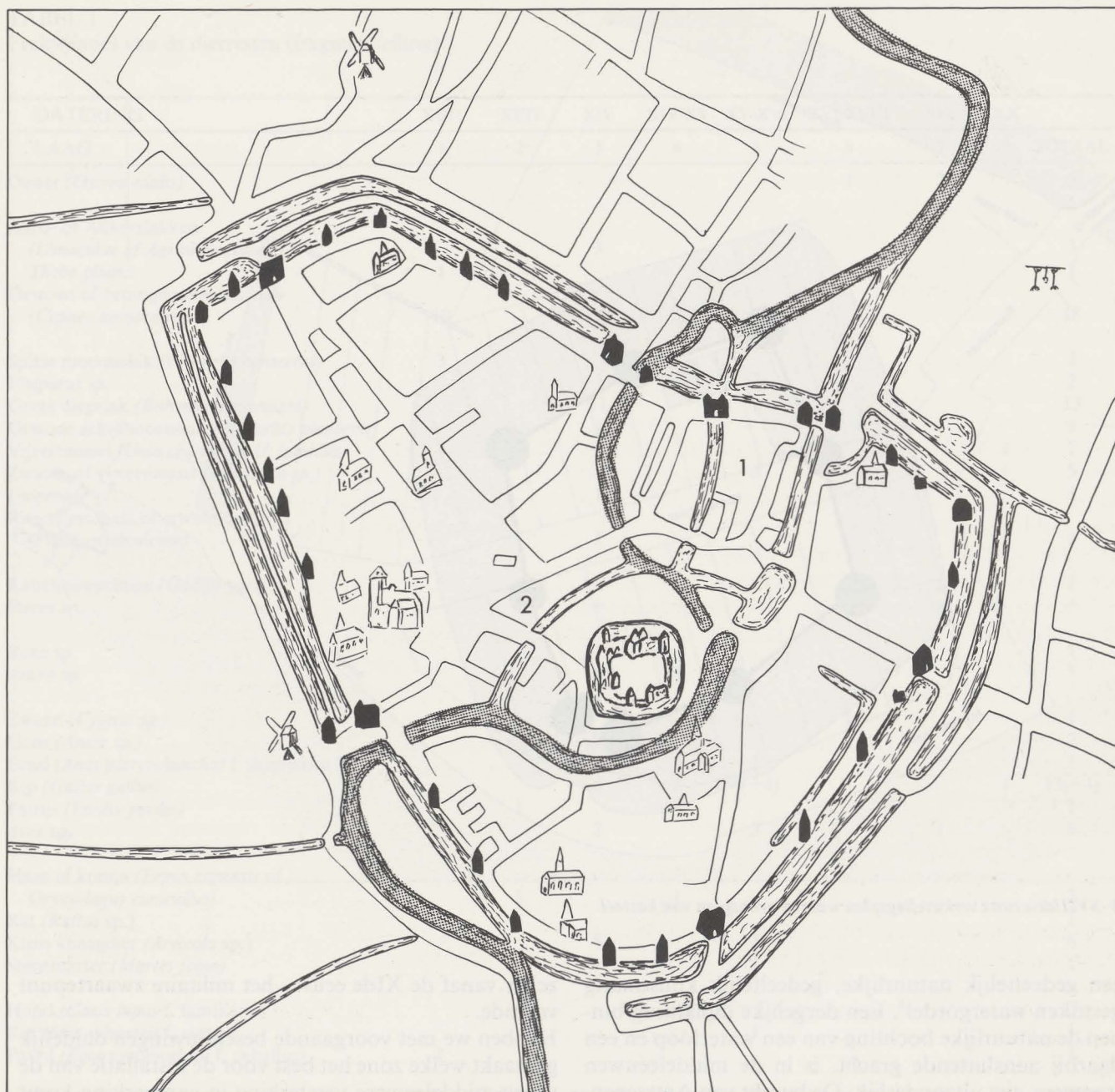
In de hoek gevormd door de noordwest- en noordoostmuur, situeren zich twee bij elkaar aansluitende zaalbouwen. Tussenmuren verdelen de binnenruimte van de oostvleugel in ongelijke delen. Vlak tegenover deze lokalen ligt, aan de overkant van het binnenplein, de

toegang tot het kasteel. Die bestaat uit twee ronde torens waartussen een rechthoekige doorgang gelaten is. Op een vermoedelijk XVIIIde-eeuwse opstandtekening van het kasteel merken we dat de doorgang aan de voorzijde afgesloten werd door een valhek met daarachter dubbele poortdeuren. Wat op die tekening verder goed tot uiting komt, is de sterk afgeschuinde onderzijde van muren en torens³. Vermelden we ten slotte nog dat het kasteel omgeven is door een gracht die tot aan de taludvormige onderbouw stond.

Voor de datering van de burcht verwijzen we naar de nieuwe bouwconceptie, die onder impuls van Filips Augustus in het begin van de XIIIde eeuw doorbrak. Het kasteel kreeg toen een vaak rechthoekige plattegrond, waarbij de flanken door torens gedekt werden. Ook de toegang is meestal door een of twee torens beveiligd. De binnenkoer blijft vrij, want de gebouwen liggen tegen de weermuur aangedrukt⁴. Dit beeld vinden we in het besproken grondplan terug. Behoudens de geometrische grondslag, zijn het sterke uitpuilen van de torens met hun schuin oplopende voet, alsmede de ingangspartij, die een zekere gelijkenis vertoont met het XIIIde-eeuwse poortgebouw van Corroy-le-Château, bijkomende argumenten om de burcht in de XIIIde eeuw te plaatsen⁵.

3 De tekening is bewaard in het stadsarchief van Oudenaarde.

4 Finò 1970, 215.



2 Natekening van de stadsplattegrond van J. Deventer (ca. 1560).

Opvallend is hoe het kasteel dicht bij de Schelde aanleunt en een bolwerk op zichzelf vormt. Dat men de *Burchtschelde* in functie van die XIIIde-eeuwse sterkte zou gegraven hebben, lijkt ons bijgevolg weinig zinvol. Eerder moet de gracht met een andere situatie verband houden. Nu kan op grond van historische bronnen gesteld dat er zeker reeds in de XIde eeuw te Oudenaarde een versterking bestond. Het hoofdelement van het *castrum* wordt gespecificeerd, want in een tekst van 1063 is er sprake van een "*turrim aldenardensem*"⁶, terwijl Galbert van Brugge, voor een gebeurtenis die plaatsgreep op 1 mei 1127, in zijn dagboek melding maakt van een "*turrim lapideam*"⁷. Onbetwistbaar

hebben we hier met een donjon te maken. Dit bouwtype troffen we ook aan in de 2,5 km stroomafwaarts gelegen burcht van Ename. De versterking werd ca. 974 door Otto II op de rechteroever van de Schelde opgericht, binnen een thans verdwenen meander. Zoals de opgravingen bewezen, is het site aan de landzijde door een gracht verdedigd. In het *castrum* stonden twee steenconstructies, een *aula* en een donjon waarvan de afmetingen vrij monumentaal zijn: de funderingsbreedte schommelt tussen 3,40 en 5,35 m terwijl de binnenafmetingen 27 bij 10 m bedragen. De opgravingsgegevens tonen dus aan dat de Ottoonse sterkte voor zijn verdediging steunt op een *turris* en op

5 Ubregts 1978, 67-89; deze auteur wees ons op de beide laatste dateringselementen, waarvoor onze dank.

6 Piot 1881, oorkonde nr. 3 : 5-6.

7 Galbert de Bruges ed. 1891, 80.



3 XVIIIde-eeuws verkavelingsplan waarop grondplan van kasteel.

een gedeeltelijk natuurlijke, gedeeltelijk kunstmatig gestoken watergordel⁸. Een dergelijke inplanting binnen de natuurlijke bocht van een waterloop en een daarbij aansluitende gracht, is in de middeleeuwen trouwens niet uitzonderlijk. De burcht van Antwerpen, het *Gravensteen* te Gent en de versterking van de heren van Aalst zijn maar enkele voorbeelden hiervan. Bij de laatste twee *castra* bestaat het voornaamste verdedigingselement in de XIIde eeuw uit een donjon met motte.

Keren we terug naar Oudenaarde. De castrale zone situeert zich daar binnen een afgesneden meander, terwijl historische bronnen vanaf de XIde eeuw de aanwezigheid van een *turris* attesteren. De analogie met gelijktijdige, middeleeuwse versterkingen en vooral met de tegenhanger, het *castrum* van Enname, is treffend. Wegens die typologische gelijkenis en mede omdat het doorsteken van de meander voor het XIIIde-eeuwse kasteel weinig betekenis heeft, is het dan ook gewettigd voorop te stellen dat de *Burchtschelde* gegraven werd in functie van een vroeg-middeleeuws *castrum*, waarbinnen een donjon - althans

zeker vanaf de XIde eeuw - het militaire zwaartepunt vormde.

Hebben we met voorgaande beschouwingen duidelijk gemaakt welke zone het best voor de installatie van de vroeg-middeleeuwse versterking in aanmerking komt en welke Scheldearm de historische rivierloop en meteen ook de rijksgrens vertegenwoordigt, dan blijft nog het probleem of het burchtgebied tot de Karolingische periode opklimt. L. Milis stelde de hypothese voorop dat in de Scheldevallei rond Oudenaarde een soort *limes* van Karolingische sites bestond⁹. Voor Petegem en Enname gaat die idee beslist op : de archeologie bracht er het bewijs dat in beide lokaliteiten een weerbaar site bestond dat tot de Karolingische periode teruggaat. Ook Oudenaarde krijgt in de hypothese van L. Milis een plaats toegekend. Vermits enkel het oudheidkundig bodemonderzoek een antwoord kan brengen, werd in de druk bebouwde zone rond de Kasteelstraat uitgekeken waar nog te graven viel. Het enige bruikbare terrein in deze omgeving is de tuin van het H. Familie Rusthuis. Dit stuk grond bevindt zich ten westen van het kasteelsite (fig. 1 : 3). Hier werd een

8 Callebaut 1984, 102-106.

9 Milis 1974, 7-25.

TABEL 1
Frekwenties van de dierresten (fragmenttelling)

DATERING	XIII?	XIII?	XIV	XIV-XV	XV-XVI	XVI-XVIII	XIX	XX	TOTAAL
LAAG	1	2	3	4	5	6	7	8	
Oester (<i>Ostrea edulis</i>)						1	2		3
Aard- of Akkerslakken (<i>Limacidae</i> of <i>Agriolimacidae</i>)			3						3
<i>Theba pisana</i>	1								1
Gewone of bruingerande tuinslak (<i>Cepaea nemoralis</i>)	10		1	5	2				18
Spitse moerasslak (<i>Vivipirus contectus</i>)	3								3
<i>Viviparus</i> sp.					2				2
Grote diepslak (<i>Bithynia tentaculata</i>)			11		2				13
Gewone schijfhoornslak (<i>Planorbis planorbis</i>)			1						1
Vijvermossel (<i>Unio crassus</i> of <i>U. tumidus</i>)								1	1
Zwane- of vijvermossel (<i>Anodonta</i> sp.)					5			+	5
<i>Unionidae</i>			1						1
Rivierfijnschaal of erwtmossel (<i>Pisidium amnicum</i>)			1						1
Kabeljauwachtige (<i>Gadiformes</i>)				1					1
<i>Pisces</i> sp.			+						+
<i>Rana</i> sp.			1						1
<i>Anura</i> sp.			3						3
Zwaan (<i>Cygnus</i> sp.)						1			1
Gans (<i>Anser</i> sp.)			2						2
Eend (<i>Anas platyrhynchos</i> f. <i>domestica</i> ?)					1				1
Kip (<i>Gallus gallus</i>)			6	2	4(+4)			1	13(+4)
Patrijs (<i>Perdix perdix</i>)		1							1
<i>Aves</i> sp.			2		3		1		6
Haas of konijn (<i>Lepus capensis</i> of <i>Oryctolagus cuniculus</i>)		1		1					2
Rat (<i>Rattus</i> sp.)		1							1
Klein knaagdier (<i>Arvicola</i> sp.)			5		1				6
Steenmarter (<i>Martes foina</i>)					1				1
Hond (<i>Canis lupus</i> f. <i>familiaris</i>)				1(?)					1(?)
Kat (<i>Felis sylvestris</i> f. <i>cattus</i>)					1				1
Paard (<i>Equus przewalskii</i> f. <i>caballus</i>)	1								1
Varken (<i>Sus scrofa</i> f. <i>domestica</i>)	6	5(+1)	74(+5)	22(+1)	24	1	4	5	141(+7)
Schaap of geit (<i>Ovis ammon</i> f. <i>aries</i> of <i>Capra aegragus</i> f. <i>hircus</i>)	4	8	61	23	27(+1)	3	11	1	138(+1)
Rund (<i>Bos primigenius</i> f. <i>taurus</i>)	11	27(+1)	52(+1)	38(+3)	24(+1)	6	3	11	152(+6)
Niet determineerbaar	77	61	270	134	193	2	37	34	808

prospectiesleuf van 13 op 4 m opengelegd. Wegens de bovengemelde moeilijkheden i.v.m. de aangewende lengtemaat is een exacte lokalisering op het verkavelingsplan voorlopig niet mogelijk.

Al vlug bleek dat wij met onze sleuf een gracht hadden aangesneden, waarvan breedte nog diepte - er werd geboord tot -5 m onder het maaiveld - bepaald konden worden. Uit de ligging valt op te maken dat de gracht met de burcht verband houdt. Een achttal niveaus volgden elkaar vrij horizontaal op. De onderste twee lagen zijn aan de hand van de gevonden archaeologica moeilijk dateerbaar. Enkele scherven kunnen tot de

XIIIde eeuw teruggaan. Laag 3 bevatte naast vele beenderen en enkele fragmenten huttenleem, uitsluitend grijs aardewerk dat in de XIVde eeuw te situeren is. De twee daarop rustende pakketten bevatten materiaal met o.a. aardewerk uit Brunssum-Schinveld en Raeren, dat globaal in de XIVde - XVIde eeuw thuisheert. Het geheel wordt afgedekt door een dikke puinlaag (laag 6); ze toont aan dat de gracht zijn functie verloren had en men het terrein wenste te nivelleren. Tussen de brokken baksteen werden verscheidene archaeologica gaande van XVIde tot XVIIIde eeuw, w.o. majolica, aangetroffen. De jongste

lagen zijn zeer moeilijk dateerbaar, maar het is niet uitgesloten dat zij verband houden met de constructie van het huidige klooster, op het einde van de XIXde eeuw.

Aan de hand van de zoetwatermollusken kon bepaald worden dat wij hier te doen hebben met stilstaand, of misschien zwak stromend water¹⁰. De aanwezigheid van enkele soorten landslakken wijst wellicht op een sterke oevervegetatie. In het geval van de gewone of bruingerande tuinslak kunnen wij ook te doen hebben met etensafval. Moeilijk verklaarbaar is het voorkomen in deze context van *Theba pisana*, een soort die zich eerder thuisvoelt in een droge, warme maritieme omgeving. In het bovenste niveau van de sleuf werden enkele resten van geremanieerde Tertiaire bivalven aangetroffen¹¹. Kikkerresten en overblijfselen van kleine vissen zijn evenals de zoetwatermolusken als natuurlijke bewoners van de gracht te beschouwen. Tot de intrusieve dieren behoren eveneens resten van kleine knaagdieren en van de rat.

Dat men te Oudenaarde een lekker stukje wild wist te appreciëren blijkt uit de aanwezigheid van patrijs. De resten van de zwaan, gans en eend kunnen zowel van gejaagde als van tamme dieren afkomstig zijn. Verscheidene fragmenten tonen aan dat ook kippen op het site rondscharrelden. Van een steenmarter heeft men ongetwijfeld de pels op het oog gehad, eerder dan zijn vlees. Andere kleine zoogdieren zijn hazen en / of konijnen. Het is niet duidelijk of de gevonden konijneresten al dan niet van wilde langoren afkomstig zijn.

Bij de huiszoogdieren vinden we één enkel fragment van een kat terug. Naast vele door honden beknagde beenderen werd ook een bot gevonden, vermoedelijk afkomstig van deze karnivoor zelf. In de oudste laag troffen we een drietal beenderen van eenzelfde, zéér jong paard aan : ongetwijfeld het krenge van een veulen dat in de gracht terecht kwam.

De overgrote meerderheid van het beendermonster is onder te brengen bij de klassieke trits erfdieren nl. varken, schaap en / of geit en rund. Het gaat hier voornamelijk om keukenafval, d.w.z. afval van de bereiding en consumptie van de maaltijden. Wat de evolutie van de etensgewoonten betreft, stellen wij een afname van consumptie van varkensvlees ten voordele van rundslapjes vast. Dit fenomeen is algemeen in de late middeleeuwen, en wordt in de vakliteratuur als *Verrinderung* omschreven, maar dient voor onze streken nog nader onderzocht te worden¹². Ten slotte dient gewezen te worden op het zeer hoge percentage niet determineerbare fragmenten (tussen de 60 % en 75 %). Dit kan gelden als waardemeter voor de betrouwbaarheid van het monster dat zeer zorgvuldig verzameld werd. Bepaalde delen hebben we zelfs gezeefd.

Tot slot kunnen we stellen dat deze proefopgraving ons geen enkele informatie bood over een eventuele Karo-

Tabel 2

Absolute en relatieve frekwenties van de huiszoogdieren van de lagen 3 tot 5.

Datering	XIV		XIV-XV		XIV-XVI	
	N	%	N	%	N	%
Laag	3		4		5	
varken	74	39,6	22	26,5	24	32
schaap/geit	61	32,6	23	27,7	27	36
rund	52	27,8	38	45,8	24	32
TOTAAL	187		83		75	

lingische occupatie in de omgeving van de *Kasteelstraat*. In die dicht bebouwde zone is een archeologisch onderzoek van enige omvang uitgesloten. Waar wij dan toch de mogelijkheid kregen om een sleuf te trekken, kwamen wij in de latere burchtgracht terecht. De archaeologica die wij verzamelden bestrijken een periode die vermoedelijk tot de XIIIde eeuw teruggaat en tot de XXste eeuw doorloopt. Het beendermateriaal laat zien dat de bewoners van het site voor hun vleesvoorziening bijna uitsluitend op de veeteelt aangewezen waren. De jacht is duidelijk ondergeschikt en dient eerder gezien als een geprivilegieerde bezigheid dan als een dagelijkse noodzaak. Op vele sites stelt men vast dat in de late middeleeuwen de hoeveelheid varkens afneemt, terwijl de runderen in aantal toenemen. Op deze regel vormt het site Oudenaarde-Kasteelstraat geen uitzondering¹³.

BIBLIOGRAFIE

- CALLEBAUT D. 1984 : Het castrum van de mark Ename. In : *Conspectus MCMLXXXIII*, Archaeologia Belgica 258, Brussel, 102-106.
- DE SCHRIJVER H. 1936 : *De oude landmaten in Vlaanderen*, Brussel.
- FINO J.-F. 1970 : *Forteresses de la France Médiévale*, Paris.
- GALBERT DE BRUGES, *Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre* (ed. H. Pirenne 1891), Paris.
- HOEBEKE M. 1965 : Audenaarde. In : *Plans en relief de villes belges, levés par des ingénieurs militaires français XVIIe-XIXe siècle*, Bruxelles, 263-294.
- MILIS L. 1974 : Ename duizend jaar. In : *Uit het rijke verleden van Ename 974-1974*, Oudenaarde-Ename, 7-25.
- PIOT CH. 1881 : *Cartulaire de l'abbaye d'Ename*, Brugge.
- UBREGTS W. 1978 : *Le château de Corroy au Moyen Age et au début des Temps Modernes*, Gembloux-sur-Orneau.
- VAN DER PLAETSEN P. 1985 : Een schets van een vergelijkend archeozoologisch onderzoek, *Archaeologia Mediaevalis* 8, 21-22.

10 Het onderzoek van de dierresten gebeurde in samenwerking met Dr. A. Gautier.

11 De identificatie van de mollusken voerde Dr. J. De Coninck uit.

12 Van der Plaetsen 1985, 21-22.

13 Wij danken zuster Andrea De Keyser voor haar bereidheid om de opgravingen in het rusthuis te laten doorgaan, alsmede de stad Oudenaarde voor haar steun aan het onderzoek.